

การฟื้นฟูวิถีการดำรงชีพของชุมชนปาเกาะญอโดยระบบเกษตรยั่งยืน Regenerating livelihoods of Karen community with sustainable agriculture

พฤษ ธิบมันตะสิริ^{1,2} และบุศรา ลีมนิรันดร์กุล¹

¹ศูนย์วิจัยเพื่อเพิ่มผลผลิตทางเกษตร คณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

²ภาควิชาพืชไร่ คณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

บทนำ

การพัฒนาเกษตรที่สูงเพื่อลดพื้นที่ปลูกฝิ่นและฟื้นฟูฐานเศรษฐกิจชุมชนโดยใช้แนวทางการตลาดนำด้วยการปลูกพืชพาณิชย์ติดต่อกันเป็นเวลากว่า 3 ทศวรรษได้เปลี่ยนรูปแบบการใช้ประโยชน์ที่ดิน ลดพื้นที่ปลูกฝิ่น ส่งเสริมพืชเศรษฐกิจใหม่ที่สร้างรายได้สูง จนกระทั่งหลายชุมชนได้เปลี่ยนวิถีการผลิตแบบดั้งเดิมมาเป็นวิถีการผลิตเชิงพาณิชย์อย่างเต็มที่ และประสบความสำเร็จทางด้านเศรษฐกิจ แต่ในขณะเดียวกันหลายชุมชนในพื้นที่ต่าง ๆ ไม่สามารถปรับเปลี่ยนวิถีการผลิตและก้าวทันต่อการตลาดที่ให้ความสำคัญกับคุณภาพของผลิตภัณฑ์ ได้แสวงทางเลือกใหม่ที่คาดว่าจะเร็วเรือ่นสามารถจัดการได้ และลดการพึ่งพิงจากปัจจัยภายนอก โดยผู้ผลิตสามารถกำหนดตารางการผลิตสอดคล้องกับทรัพยากรครัวเรือน แรงงาน คุณภาพที่ดิน ตลอดจนกลไกตลาดที่ตนเองสามารถเข้าถึงได้

ชุมชนปาเกาะญอในพื้นที่บ้านจันทร์ อำเภอแม่แจ่ม เชียงใหม่ เป็นชุมชนหนึ่งที่ได้ร่วมขบวนการผลิตพืชเชิงพาณิชย์กับโครงการหลวงตั้งแต่ปี 2512 เป็นต้นมา แต่เนื่องจากการคมนาคมไม่สะดวก พืชส่งเสริมที่เป็นไม้ผล ได้แก่ บัวย พลับ สาลี่ และอโวคาโด พืชผักจะเน้นที่มีความคงทนและเก็บได้นาน เช่น พักทองญี่ปุ่น พริกเขียวหวาน ถั่วลันเตา ผักกาดหอมห่อ ไม้ดอก ได้แก่ เพรินและยูคาลิปตัสตัดใบ และพืชเครื่องเทศ เช่น ออริกาโน สมาชิกของโครงการหลวงส่วนใหญ่จะได้รับการจัดสรรและประสบความสำเร็จกับการปลูกพืชผักโดยเฉพาะพักทองและพริกเขียวหวาน ซึ่งทำรายได้สูงกว่ากิจกรรมอื่น ๆ เข้าสู่ชุมชน อย่างไรก็ตามเนื่องจากพืชผักทั้งหมดเป็นพืชพันธุ์นำเข้า เมล็ดพันธุ์ต้องนำเข้าจากต่างประเทศไม่ได้มีการพัฒนาพันธุ์ให้ทนทานต่อโรคในพื้นที่ การปลูกพักทองในระยะหลังนี้เกษตรกรต้องเผชิญกับการระบาดของศัตรูพืช จำเป็นต้องเพิ่มปริมาณการใช้สารเคมี หรือสลับพื้นที่ปลูกและบางรายได้เลิกปลูกเนื่องจากประสพภาวะการขาดทุน คุณภาพผลิตผลไม่ตรงตามเกณฑ์ที่ตลาดต้องการ จนทำให้เกษตรกรกลุ่มหนึ่งแสวงหาทางเลือกใหม่ที่จะฟื้นฟูวิถีความเป็นอยู่ที่ตนเองสามารถกำหนดและมีความเป็นอิสระมากขึ้น

รายงานวิจัยนี้เป็นส่วนหนึ่งของกิจกรรมเกษตรยั่งยืนที่ดำเนินร่วมกับเกษตรกรเพื่อฟื้นฟูวิถีการดำรงชีพของชุมชนปาเกาะญอโดยเน้นการปรับเปลี่ยนรูปแบบการผลิตแบบผสมผสานที่มีบ่อปลา

เป็นแหล่งน้ำสนับสนุนการผลิตพืชผัก ไม้ผล พร้อมทั้งเป็นแหล่งผลิตอาหารคุณภาพสำหรับครัวเรือน และเสริมรายได้

วิธีการวิจัย

แนวทางการวิจัยให้ความสำคัญกับการสร้างการเรียนรู้ร่วมกัน โดยเริ่มจากกลุ่มเกษตรกรที่ประสบภาวะการขาดทุนจากการผลิตพืชพาณิชย์ร่วมวิเคราะห์วิถีชีวิต (livelihood analysis) ที่จะนำไปสู่การฟื้นฟูเศรษฐกิจครัวเรือนและมีอาหารเพียงพอ การพัฒนาแหล่งน้ำในพื้นที่นาลุ่มหรือพื้นที่นาดอน เพื่อสนับสนุนรูปแบบการผลิตแบบผสมผสานตลอดปีได้ถูกจัดลำดับที่มีความสำคัญสูงสุด

ได้สำรวจเกษตรกรที่มีประสบการณ์ในการดำเนินการเกษตรผสมผสานในพื้นที่นาที่มีบ่อปลาเป็นองค์ประกอบหลัก พบว่ามีเพียง 4 รายที่สามารถใช้เป็นต้นแบบของเกษตรผสมผสานได้

ได้คัดเลือกเกษตรกรจำนวน 13 ราย ผู้ซึ่งต้องการเปลี่ยนแปลงและสามารถเป็นแกนหลักในการเชื่อมประสานกับสมาชิกในกลุ่มได้ดี การรวบรวมสมาชิกในระยะแรกได้มอบหมายให้เกษตรกรแกนหลักเป็นผู้ดำเนินการจัดการประชุมเพื่อวิเคราะห์และประมวลความได้เปรียบและเสียเปรียบของระบบการผลิตปัจจุบัน การคัดเลือกสมาชิกที่เข้าร่วมกลุ่มโดยเกษตรกร ซึ่งเกษตรกรจะเน้นความสามารถในการสื่อสาร สร้างความเข้าใจกันได้ง่ายระหว่างสมาชิก เกษตรกรแต่ละรายจัดทำแผนการใช้ที่ดิน และแผนการดำเนินงานตั้งแต่การร่วมกันขุดสระขนาด 8x15 เมตร ลึก 1.50 ถึง 2 เมตร

เกษตรกรได้เสนอแผนการผลิตผักพื้นเมืองที่นิยมบริโภคในท้องถิ่น เช่น แตงกวา ผักกาดเขียวปลี ผักกาดกวางตุ้ง เพื่อการบริโภคและส่งตลาดในท้องถิ่น นอกจากนี้บางรายยังคงวางแผนการผลิตฟักทองญี่ปุ่นร่วมกับมูลนิธิโครงการหลวง

ในส่วนการเสริมทักษะการเพาะเลี้ยงสัตว์น้ำ ได้นำกลุ่มสมาชิกเข้าร่วมฝึกอบรมการเพาะเลี้ยงปลาน้ำจืดที่ศูนย์พัฒนาประมงน้ำจืดเชียงใหม่ เรื่องชนิดของพันธุ์ปลาน้ำจืดที่เหมาะสมสำหรับที่สูงอัตราที่เหมาะสมต่อพื้นที่ และการจัดการด้านอาหาร

ผลและอภิปรายผล

การพัฒนาแหล่งน้ำในพื้นที่เกษตรกรด้วยการขุดสระน้ำ

กลุ่มสมาชิก 13 ราย จากบ้านเด่น ต.บ้านจันทร์ อ.แม่แจ่ม ได้ร่วมกันขุดสระน้ำ ขนาด 8x15 ม. ลึก 1.5 – 2.0 ม. แล้วเสร็จในฤดูแล้ง 2545 เกษตรกร 11 รายสามารถปล่อยปลาชุดแรกได้ตั้งแต่ 10 พฤษภาคม มีเพียง 2 รายที่ปริมาณน้ำในสระไม่เพียงพอ เกษตรกรแสวงหาแหล่งพันธุ์ปลาจากฟาร์มเพาะพันธุ์ปลาเอกชนในเชียงใหม่ พ่อค้าเพาะพันธุ์ปลาที่นำพันธุ์ปลาไปจำหน่ายถึงพื้นที่ และโครงการหลวงวัดจันทร์

เกษตรกรที่ร่วมโครงการไม่มีพื้นที่ไร่มุมนเวียน แต่บางรายมีพื้นที่นามากกว่าหนึ่งแหล่ง จึงเลือกพื้นที่ที่อยู่ใกล้ริมน้ำ (6 ราย) รับน้ำจากห้วยเมียง ห้วยบ้านหาด และแม่แจ่ม หรือที่มีระดับน้ำใต้ดินสูง เพื่อพัฒนาเป็นสระน้ำ (7 ราย) โดยทั้ง 13 ราย กระจายในพื้นที่ประมาณ 1 กม²

ความจำเป็นในด้านการดำรงชีพ ได้ทำให้เกษตรกรที่สามารถพัฒนาแหล่งน้ำในพื้นที่ของตนเอง ได้เปลี่ยนรูปแบบการใช้ที่นามาเป็นแปลงผสมผสานโดยการพัฒนาที่นาบางส่วนเป็นสระน้ำ ซึ่งแต่เดิมชุมชนป่าเกาะญอจะให้คุณค่ากับพื้นที่นามาก และมีวัฒนธรรมผูกพันกับการปลูกข้าว

ความหลากหลายในการเพาะเลี้ยง

เกษตรกรจะเลือกปลานิลและปลาไน แต่บางรายเริ่มทดลองกับปลาทับทิม ซึ่งต้นทุนของลูกปลาจะสูงกว่าปลาอื่นๆ (ทับทิม 2 บาท ปลาตุ๊ก 1 บาท ขนาด 4 – 5 ซม.)

วัตถุประสงค์ของการเพาะเลี้ยงส่วนใหญ่เพื่อเป็นอาหาร เกษตรกรจะใช้ความหนาแน่นของประชากรปลาสูง (8 – 12 ตัว) กว่าที่แนะนำ และเลี้ยงด้วยอาหารที่จัดหาได้ในพื้นที่ เช่น ปลาจิว รำข้าว และเศษพืชผัก บางรายเสริมด้วยอาหารปลาซึ่งมีราคาสูง อาหารสำหรับปลาเล็ก 35 บาท/กก. และสำหรับปลาโต 25 บาท/กก. มีเกษตรกรหนึ่งราย (สุรชัย) ซึ่งเลี้ยงปลาดุกเป็นหลักได้เสริมด้วยอาหารสำเร็จ สามารถจับปลาได้ขนาด 5 – 6 ตัว/กก. ในเวลา 5 เดือนเศษ

เกษตรกรรายหนึ่ง (เจาะพระ) ได้เพาะเลี้ยงพืชน้ำซึ่งอ้างว่าสามารถเป็นอาหารและสร้างสภาพแวดล้อมที่เหมาะสมต่อปลาในขณะเดียวกันป้องกันการถูกขโมยจากการใช้แหเหียงจับปลา

เกษตรกรมีความตระหนักถึงผลเสียของการใช้อาหารสำเร็จต่อคุณภาพน้ำในบ่อเลี้ยง จึงได้ใช้ควบคู่กับอาหารธรรมชาติ อย่างไรก็ตามเกษตรกรได้เริ่มวางแผนการเลี้ยงสุกร (มีจำนวน 5 ราย) บนสระเพื่อใช้มูลสัตว์เป็นอาหารปลา ซึ่งแต่เดิมป่าเกาะญอส่วนใหญ่จะบริโภคปลาที่เลี้ยงด้วยอาหารธรรมชาติหรืออาหารสำเร็จ แต่ไม่ใช่จากมูลสัตว์

ผลกระทบในระยะแรก

เกษตรกรที่ร่วมโครงการ 13 ราย มีเพียง 2 รายที่มีข้าวไม่พอสำหรับบริโภคเป็นเวลาประมาณ 2 เดือน การเปลี่ยนรูปแบบเป็นเกษตรผสมผสานได้เปิดโอกาสให้เกษตรกรปลูกพืชผัก และไม้ผลในปีที่หนึ่งทำให้มีกิจกรรมต่อเนื่อง เกษตรกรกลุ่มนี้จึงล้มเลิกการเลี้ยงโคเนื้อ ซึ่งจำเป็นต้องใช้แรงงานในการต้อนฝูงสัตว์ไปหาอาหารในป่าทุกวัน

การเปลี่ยนที่นาบางส่วนมาเป็นสระน้ำเพื่อเลี้ยงปลาเป็นอาหารและรายได้ ได้กลายเป็นที่สนใจและติดตามของชุมชนโดยเฉพาะครัวเรือนที่คาดว่าจะมีศักยภาพในการปรับปรุงระบบการผลิต หลังจากกลุ่มเกษตรกรบ้านเด่นได้ดำเนินการไปได้ 5 เดือน และมีโอกาสได้จับปลาเป็นครั้งแรก ทำให้เกษตรกรที่บ้านเด่นจำนวน 9 ราย และที่บ้านหนองเจ็ดหน่วย 13 ราย รวมตัวกันเพื่อขอเข้าร่วมโครงการ

ตารางที่ 1 เกษตรกรบ้านเด่น ต.บ้านจันทร์ อ.แม่แจ่ม ปรับเปลี่ยนที่นา/ที่สวน เป็นเกษตรผสมผสานที่มีบ่อปลาเป็นองค์ประกอบหลัก 2545.

เกษตรกร	พื้นที่เกษตร	แหล่งน้ำ	พันธุ์ปลา
1. วิรุฬห์	นา	ห้วยเมี่ยง	นิล, ไน
2. จ๋อดี	นา	น้ำใต้ดิน	ดุก, นิล, ไน, ตะเพียน, ซ่อน (จากนา)
3. วีระ	นา	ห้วยเมี่ยง	ทับทิม, นิล, ไน
4. สาเลพอ	นา	น้ำใต้ดิน	ดุก, นิล, ไน
5. สุรัชย์	นา/สวน	น้ำใต้ดิน	ดุก
6. ส่าเซอ	นา	น้ำใต้ดิน	ดุก
7. โจวา	นาดอน	ห้วยบ้านหาด	ดุก, นิล, ไน
8. เจาะพรี	นา	แม่แจ่ม	นิล, ไน, ตะเพียน
9. ส่าทอ	นา	น้ำใต้ดิน	นิล, ไน
10. วิชาญ	นา, นาดอน	ห้วยเมี่ยง	นิล, ไน
11. เจาะเตอะ	นา, นาดอน	ห้วยเมี่ยง	ดุก, นิล, ไน
12. เจาะพอสอ	นา, นาดอน	น้ำใต้ดิน	ดุก, นิล
13. สุรัชย์	นา/สวน	น้ำใต้ดิน	ดุก, นิล, ตะเพียน, ยี่สกหางแดง

สรุปและข้อเสนอแนะ

การเปลี่ยนพื้นที่นาเพียงบางส่วนเป็นบ่อเก็บน้ำเพื่อเลี้ยงปลา และใช้สำหรับการเพาะปลูกพืชฤดูแล้ง ได้สร้างกิจกรรมต่อเนื่องให้ครัวเรือนปลาเกาะญอตลอดปี เกษตรกร 4 รายสามารถใช้น้ำปลูกพืชของญี่ปุ่นระหว่างเดือนพฤษภาคมถึงสิงหาคมส่งโครงการหลวง ในด้านการเลี้ยงปลาซึ่งเป็นประสบการณ์ใหม่สำหรับเกษตรกรส่วนใหญ่แต่สอดคล้องกับความต้องการ เกษตรกรได้มีการปรับความคิดวิธีการเพาะเลี้ยงพร้อมทั้งตัดสินใจลงทุนเพื่อให้เกิดการใช้ประโยชน์จากบ่อปลาให้สอดคล้องกับวิธีการดำรงชีพ เกษตรกรที่เลือกกระบวนการผลิตดังกล่าวไม่สามารถจัดสรรแรงงานครัวเรือนไปดำเนินการเลี้ยงโคเนื้อและจำเป็นต้องเลิกล้มกิจกรรมดังกล่าว ซึ่งการเลี้ยงโคเนื้อมีการลงทุนสูงกว่าการดำเนินการเกษตรผสมผสาน

กระบวนการเรียนรู้แบบกลุ่ม ทำให้เกษตรกรที่ไม่มีประสบการณ์การเลี้ยงปลาได้ก้าวทันสมาชิกอื่นภายในกลุ่ม และเลือกวิธีการที่เหมาะสมกับสภาพแวดล้อมและสถานะของตน

พัฒนาการของการเกษตรที่มีปอปลาเป็นองค์ประกอบจำเป็นต้องมีการติดตามเพื่อศึกษาวิธีการจัดการของเกษตรกรที่จะหลีกเลี่ยงมลพิษซึ่งอาจเกิดจากการเพาะเลี้ยงแบบเข้มข้น ในขณะเดียวกันให้ผลตอบแทนทั้งในเชิงคุณค่าและมูลค่าที่เหมาะสม

คำสำคัญ: เกษตรยั่งยืน; เกษตรผสมผสาน; ปาเกาะญอ; วิถีดำรงชีพ